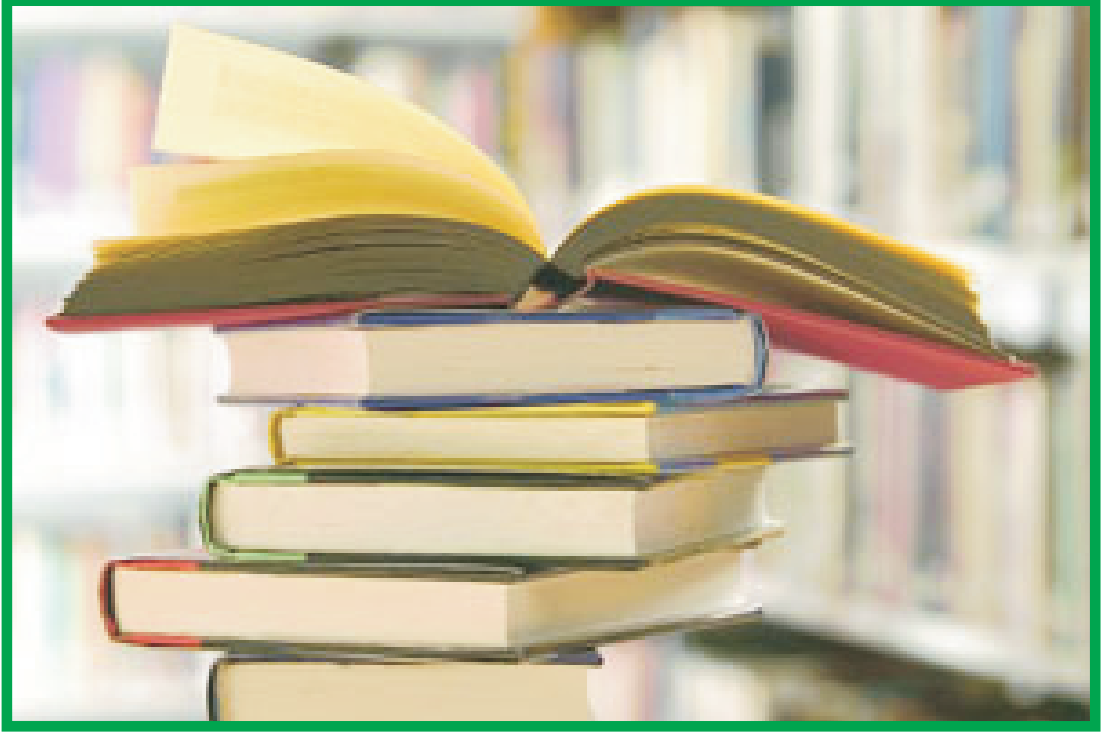

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

सामाजिक स्थित्यंतरे आणि मराठी कादंबरी

fnyhi vyks.ks-

वणी ता.वणी जि.यवतमाळ.

सारांश :-

साहित्य हे समाजात, समाजासाठी, व समाजातील व्यक्तीद्वारा निर्माण होते. 'सहितस्य भावः 'इति साहित्य' या व्याख्येप्रमाणे समाजाच्या सह जाणारे, समाजाच्या संगतीने जाणारे असे साहित्याचे स्वरूप असते. म्हणजेच साहित्य हे समाजसापेक्ष असते. एका दृष्टीने साहित्य समाजाची सांस्कृतिक गरज भागविणारी निर्मिती असते. मार्क्सवादी कल्पनेप्रमाणे समाजाच्या आर्थिक पायावर कलासाहित्याची अधिसंरचना उभी असते म्हणूनच समाजाच्या स्थितीगतीचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर होत असतो. समाजाची ज्या प्रकारची स्थितीगती असेल, ज्या प्रकारचे कालाचे आव्हान असेल, ज्या प्रकारच्या जीवनविषयक मूल्यकल्पना असतील त्यावर साहित्य व समाज यांचे परस्परसंबंध अवलंबून असतात.

सामाजिक स्थित्यंतरे आणि मराठी कादंबरी

प्रस्तावना :-

साहित्यनिर्मिती करणारा लेखक काही एक समाजाचाच घटक असतो. तो समाजातच जन्मतो, जगतो व मरतो, त्यामुळे जन्मापासून तो एका अखंड सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेने संस्कारित होत असतो. त्यांच्या लौकिक जिण्याचे क्षेत्र समाजातच असते. व लेखक म्हणून तो करीत असलेली वाङ्मयःयीन निर्मिती ही देखील समाजातच होते. ती समाजासाठी असते. व समाजातून त्याने घेतलेल्या अनुभवाचे अन्वयार्थ लावणारी असते. माणूस ज्या समाजात जन्मतो, त्या समाजाची सगळी पूर्वपरंपरा, रूढी यांचा वारसा त्याला नकळत प्राप्त होत असतो. लेखक आपल्या अमूर्त अशा प्रतिभाशक्तीला साकार करतो, समूर्त करतो, तो सामाजिक संस्काराच्या अनुभवांच्या कल्पनांच्या माध्यमातूनच सामाजिकता व सर्जनशक्ती यांच्या विधायक मिश्रणातूनच साहित्यिकाची साहित्यिकता सिध्द होते.

वाङ्मय प्रकारातील 'कादंबरी' या प्रकाराचा आवाका आणि त्यांची व्यापकता लक्षात घेतली, म्हणजे कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार सामाजिक दस्ताऐवज म्हणून पुढे येतो. कथा, काव्य, नाटक, ललित लेख, वैचारिक लेखन, आत्मचरित्र या सर्व प्रकारांपेक्षा कादंबरीत आजूबाजूचे वास्तव अधिक प्रमाणात प्रतिबिंबित होत असते. त्या त्या काळातील सामाजिक परिवर्तनाच्या नोंदी समकालीन कादंब-यातून दृष्टिगोचर होत असतात. त्यामुळेच देशातील स्थिती, गती प्रगती आणि मुल्य-हास 'कादंबरी' हाच वाङ्मयप्रकार अधिक प्रभाविपणे टिपत असतो. सामाजिक स्थित्यंतराचा प्रभाव कळतनकळत कादंबरी या वाङ्मयप्रकारात गडदपणे उजागर होताना जाणवतो.

१८५७ मधील बाबा पदमनजी यांची " यमुनापर्यटन " ही मराठीतील पहिली सामाजिक वास्तववादी व समस्याप्रधान कादंबरी मानल्या जाते. या पहिल्याच कादंबरीने समकालीन सामाजिक वास्तवाचे संदर्भ अधोरेखित केले आहेत.

तत्कालीन हिंदू धर्मातील विधवांचे दुःख त्यात प्रकट झाले आहे. हरी नारायण आपटे, यांना आधुनिक कादंबरीचे जनक मानल्या जाते. त्यांनी १८८६ साली रेनॉल्डसच्या "मिस्टरीज ऑफ ओल्ड लंडन" च्या धर्तीवर 'मधली स्थिती' ही पहिली कादंबरी लिहली व त्यानंतर करमणूक साप्ताहिकातून 'पण लक्षात कोण घेतो' ही कादंबरी १८८३ मध्ये क्रमशः प्रसिध्द झाली. हरिभाऊंचा पिंड ध्येयवादी सुधारकाचा होता. त्यांच्या सामाजिक कादंब-यातील जग मध्यमवर्गीयांचे आहे. त्या काळातील त्या वर्गातील स्त्री-पुरुषांच्या, विशेषत्वाने स्त्रियांच्या समस्या त्यांनी मुख्यत्वे मांडल्या. लक्ष्मण मोरेश्वर हळबे यांच्या 'मुक्तामाला' (१८६१) व 'रत्नप्रभा' या दोन कादंब-या त्या काळात आल्या तत्कालीन सामाजिक अभिरुची लक्षात घेऊन ते लेखन होते. त्या अद्भुतरस प्रधान होत्या.

१८२७ मधील " गोंडवनातील प्रियवंदा " यासह 'परागंदा', 'आशावादी', 'गावसासू', 'विलक्षणा,' 'भटक्या' व १८३० मधील 'ब्राम्हणकन्या' अश्या सात कादंब-या डॉ.श्रीधर व्यंकटेश केतकरांनी लिहल्या. विविध समाजसमूहांची अभिनव माहिती, मानवी मनाच्या अंगाची मर्मग्राही उकल व समाज सुधारणेसंबंधी असलेले क्रांतिकारक विचार त्यातून व्यक्त होतात.

अव्वल इंग्रजीतील प्रबोधनाच्या प्रक्रियेमुळे समाजात वैचारीक खळबळ सुरू झाली होती. जुन्यानव्यांचा संघर्ष वाढून राजकीय, सामाजिक, प्रश्नांना हात घालण्यात येत होता. स्त्रीशिक्षणाच्या झालेल्या प्रारंभाने मध्यवर्गीय घरात मत्सराचे वातावरण निर्माण झाले होते. वामन मल्हार जोशींनी प्रथमच एका शुध्द आणि स्वतंत्र तत्वजिद्दासेने जिवनाकडे पाहिल्याचे त्यांच्या कादंब-यांवरून लक्षात येते. त्याकाळात उच्च शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांच्या समोर उभ्या राहणा-या प्रश्नांना त्यांनी हात घातला. महाराष्ट्रीय जिवनाचे अधिक मूलगामी तत्वशोधन त्यांनी केले. वि.स.खांडेकरांनी जिवनातील विविध समस्यांची चर्चा करीत मनुष्य स्वप्नावर जगत नसून तो ध्येयावर जगतो असा जिवनवादी दृष्टीकोण कादंब-यांतून व्यक्त केला. गं.त्र्य. माडखोलकरांनीही " चंदनवाडी " या कादंबरीच्या निमित्ताने नागपूरातील " उंटरवाना " वस्तीच्या माध्यमातूनच अस्पृश्य वस्तीचे वास्तववादी चित्रण केले.

१८५० नंतर पहिली मराठी कादंबरी जन्मास आली. तेव्हा इंग्रजी शिक्षण, इंग्रजांचे कायदे, ख्रिस्ती धर्माचा मिशन-यांमार्फत होणारा प्रचार, प्रसार इत्यादी कारणांनी उद्भवलेले सामाजिक संक्रमण, विधवाविवाह, स्त्रियांचे शिक्षण, वधूवरांच्या संमतीने विवाह या विषयांनी समाजमन ढवळून निघत होते. १८१४ ते १८१८ या चार वर्षातील पहिल्या जागतिक महायुध्दाने महाराष्ट्रातील कारकुनी पेशाच्या मध्यमवर्गाचे महत्त्व वाढीला लागले.

त्यांची आर्थिक स्थिती थोड्याफार प्रमाणात सुधारली व वाङ्मयीन अभिरुचीही बदलली. या काळात सामाजिकस्थित्यंतराचा प्रभाव कादंब-यात खूनावू लागता होता.

भारतात पुनरुज्जीवनाची पावले प्रथम बंगाल आणि नंतर महाराष्ट्रातच प्रामुख्याने उमटली. जागृत झालेल्या समाजाच्या अंतःप्रेरणेने आणि बदलत्या परिस्थितीच्या प्रभावाने सामाजिक स्थित्यंतरे घडू लागली. इंग्रजी सत्तेने या देशात आपले पाय घट्ट रोवले तेव्हा एका प्रचंड निद्रेतून भारतीय समाज जागृत होऊ लागला. इंग्रजांच्या आक्रमणाने भारतीयांच्या जीवनातील कितीतरी क्षेत्रात हस्तक्षेप केला. अज्ञान, दारिद्र्य आणि धर्मभोळेपणा यामुळे भारतीय मने निःसत्व झाली होती. याचे पडसाद लेखनातही उमटू लागले होते.

महाराष्ट्रात एकोणविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात प्रबोधनकारांच्या चळवळीमुळे समाजजागृती धडू लागली. सुधारणावादी आधुनिक विचाराने हिंदु विचारसरणी दूर सारीत चातुर्वर्ण्य, अस्पृश्यता, स्त्रीपुरुषभेद, विषमता, उच्च-निचता या परंपरागत विचारांना त्याज्य ठरविले. या सुधारणावादी पुरोगामी विचारांना मराठी कादंबरीत मात्र हवा तसा प्रवेश झाला नाही.

१८६५ ते १८७५ या काळात इंग्रजी संस्कारामुळे सार्वजनिक सभा, पुणे-मुंबई वक्तृत्वोत्तेजक सभा, प्रार्थनासमाज इत्यादी अनेक संस्थांचा पाया घातला गेला. याच काळात निंबधमालेला प्रारंभ झाला. समकालीन जीवनाविषयी दृष्टिकोन बदलू

सामाजिक स्थित्यंतरे आणि मराठी कादंबरी

लागला. अशा वेळेस मराठीमध्ये ऐतिहासिक कादंबरी निर्माण झाली. कारण लेखकाला, पूर्वजांचे इतिहास पाहणे महत्वाचे वाटले. पूर्वजांचे जीवन त्यांच्या आशा-आकांक्षा, त्यांच्यावर आलेल्या आपत्ती, आपत्तींना त्यांनी दिलेली झुंज, त्याचप्रमाणे त्याकाळचे समाजकारण आणि राजकारण जाणून घेण्याच्या दृष्टीने ऐतिहासिक कादंबरींचे लेखन झाले.

सुधारणावादी विचार आणि स्त्रि शिक्षण, विधवाविवाह, सतीची चाल या प्रश्नांसोबत महात्मा ज्योतिबा फुले आणि आगरकर यांनी हाताळलेल्या बहुजनांच्या प्रश्नामुळे हरिभाऊ आपटेच्या कादंब-यामध्ये या विचारांचा प्रभाव डोकावतो. खांडेकरांच्या विचारांवर सुधारणावाद, गांधीवाद, समाजवाद याचा प्रभाव दिसतो. मात्र त्यांची कादंबरी मध्यमवर्गापुरतीच मर्यादित राहिली.

पहिल्या महायुद्धाची झळ इतर देशांप्रमाणे काही प्रमाणात भारतदेशालाही पोचली होती. त्याप्रमाणे लोकांच्या जिवनजाणीवातही बदल झाला होता. स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे विचार सर्वत्र देशभर पसरविले जात होते.

गांधीवादी विचारसरणीने लोक भारावून गेले होते. कादंबरीत काही प्रमाणात दिसणारे विश्वकुटूंब किंवा आंतरजातीय विवाह हे त्याचेच प्रत्यय होय. मात्र गांधीजींचा हरिजनोध्दार कादंब-यात दुर्लक्षितच राहला. महाराष्ट्रीय जिवनात समाजवादाचा प्रभाव गांधीयुगातच पडला. समाजवाद आणि गांधीवाद एकाचवेळेला कादंबरीत डोकावताना दिसतो. माडखोलकरांच्या कादंब-यातूनच तो जाणवत असला तरी तोही मध्यम वर्गापुरताच मर्यादित आहे.

१९४७ नंतर मराठी कादंबरी नव्या अवकाशाच्या शोधात निघाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात एकूणच समाजजीवनाकडे बघण्याची दृष्टी बदलली तबत मराठी वाङ्मयाकडे बघण्याचीही दृष्टी पालटली. शैक्षणिक वातावरणाच्या अभिसरणांमुळे आजवरच्या वंचित आणि उपेक्षित समाजाच्या मूळ भावना शब्द शोधू लागले. मराठी कादंबरीने यापूर्वी स्पर्श न केलेल्या जीवनाचे चित्रण, सामान्य, शोषित, आणि तळागाळातील मानसाच्या भावभावना, जाणिवा, व्यथा वेदना कादंब-यातून व्यक्त होऊ लागल्या.

१९५० ते १९६० हे स्वातंत्र्योत्तर काळातील पहिले दशक. याच कालखंडात कादंब-यांचे विपूल प्रमाणात लेखनही झाले. या कालखंडातील कादंबरीलेखनावर भारतीय स्वातंत्र्ययुद्ध, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील परिस्थिती, भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्ती, गांधीजींचा वध, पोलीस ॲक्शन, निजामी राजवटीची क्रूरता, अस्पृश्यता निर्मुलनाचे प्रयत्न, प्रादेशिकवाद, कमाल जमीन धारणा कायदा, फिरंग्यांचा अत्याचार, राजकीय व्यक्तींची सत्ता व संपत्तीलालसा, संयमाचे घटते महत्त्व, देशातील दारिद्र्य, फाडचे तत्वज्ञान, नात्या-नात्यातील संपत चाललेले पावित्र्य, रझाकारांचा अत्याचार, देशातील अंधश्रद्धा, आर्थिक मंदीची लाट, लोकांची शहराकडे होणारी धाव, स्त्री शिक्षणावरील भर, कामगार चळवळी या विविध सामाजिक घटनांच्या स्थित्यंतराचे प्रतिबिंब कादंब-यांतून उमटू लागले.

१९५० साली प्रकाशित झालेल्या विभावरी शिरूरकरांच्या “ बळी ” या कादंबरीतून स्वातंत्र्यपूर्व काळातील गुन्हेगार जातींवर इंग्रजांचा होणारा अन्याय, अत्याचार, स्वातंत्र्यानंतरही तसाच होत राहिला आहे. त्यांच्या जिवनमानात कोणताच बदल झाला नाही. एवढेच नव्हे तर पोटासाठी चोरी करताना इंग्रज काळात त्यांच्या कपाळी असणारा गुन्हेगारीचा शिक्का स्वातंत्र्योत्तर लोकशाही काळातही तसाच राहिला असल्याचे चित्र रेखाटले आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खेड्यापाड्यातील लोकांच्या हाती लोकशाहीची सत्ता आली. त्याचा विकृत वापर खेड्यातील लोकांनी कसा केला व शैक्षणिक विकासाला कशी खिळ घातली याचे चित्रण श्री.ना.पेडसे यांच्या ‘हृदपार’ या कादंबरीत केले आहे. या दशकातील बा.भ.बोरकरांच्या ‘भावीण’ मध्ये देवदासीचा प्रश्न, व्यंकटेश माडगूळकरांच्या ‘पुढच पाऊल’ मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणीमुळे आणि प्रबोधनामुळे दलित समाजात निर्माण झालेले चैतन्य आणि दलितांच्या वेदना, रिक्त आक्रोश याची जागा प्रतिकाराने कशी घेतली याचे चित्रण आले आहे. शांता शेळके (ओढ), मालतीबाई दांडेकर (हिरा आणि गारगोटी) भाऊ पाध्ये (डोंबायाचा खेळ) वसंत कानेटकर (घर) इत्यादी कादंब-यांमधून इंग्रजी सत्तेचा अत्याचार, देवदासींचे प्रश्न, दलितांमधली जागृती, खेड्यातील लोकांची शहराकडे धांव, बाल संगोपन महत्त्व, जरठ कुमारी विवाह, कामगार चळवळीचे स्वरूप असे विविध सामाजिक प्रश्न या कादंब-यांनी अधोरेखित केले आहेत. लिला देशमुख (मी एकटीच जाणार), गो.नि.दांडेकर (शितू) दुर्गा भागवत (महानदीच्या तिरावर), शरचंद्र मुक्तिबोध (क्षिप्रा) वि.स.खांडेकर, (अश्रू) गो.नि.दांडेकर (जैत रे जैत, पडधवली, पवनाकाठचा धोंडी) व्यंकटेश माडगूळकर (बनगरवाडी) गंगाधर गाडगीळ (लिलिचे फुल), र.वा.दिधे (आई आहे शेतात) ना.ग.गोरे, (शंख आणि शिंपले) गो.नी.दांडेकर (माचीवरला बुधा, पूर्णामायची लेकरं) रणजीत देसाई (बारी) अण्णाभाऊ साठे (वैर,फकिरा) वि.स.खांडेकर (ययाति) उध्दव शेळके (धग-१९६०) इत्यादी कादंब-या या दशकांत प्रकाशित झाल्या. वाङ्मयावर तत्कालीन घटनांचा परिणाम तपासून पाहतांना २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय राज्यघटनेची अमलबजावणी झाली. त्यात समानता तत्वानुसार घटनेतील १५ व्या कलमानुसार धर्म, जात, वंश, लिंग कारणाने भेदभाव करता येणार नाही हे स्पष्ट झाले, १९५५ सालचे गोवा मुक्ती आंदोलन, १९५६ सालचा कमाल जमीन धारण कायदा, १९५६ मधील राजगोपालचारी यांची स्वतंत्र पक्ष स्थापना, हैदराबाद संस्थानचे विलिनीकरण, हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, ३० जानेवारी १९४८ रोजी झालेली राष्ट्रपिता महात्मा गांधींची हत्या, ग्रामसभा स्थापनाचे बंधन, स्त्रीशिक्षण समिती, राज्य पुनर्रचना आयोग, कामगार चळवळी असे तत्कालीन सामाजिक घटनांचे संदर्भ कादंब-यांतून चित्रीत झाले आहेत.

१९६० नंतर मराठी साहित्यात दलित, ग्रामीण आणि स्त्रीवादी साहित्याचे प्रवाह निर्माण होऊ लागले. देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही सामाजिक राजकीय, शैक्षणिक प्रगतीची पावले दीन-दलितांच्या स्त्रियांच्या आणि शेतक-यांच्या जीवनाकडे वळली नाही. ही संवेदन जागृती विविध प्रवाहांच्या माध्यमातून कादंबरीत अधिक तीव्रपणे आणि व्यापक दृष्टीने दृग्गोचार होऊ लागली.

सामाजिक स्थित्यंतरे आणि मराठी कादंबरी

गो.नी.दांडेकर (आनंदभुवन) श्री.ना.पेंडसे (रथचक्र) रणजित देसाई (स्वामी) शरच्चंद्र मुक्तीबोध (सरहद्द) अच्युत बर्वे (मातीचा वास) अण्णाभाऊ साठे (संघर्ष) ग.ल.टोकळ (टिंगगी) पु.शि.रेगे (सावित्री) मनोहर तल्हार (माणूस) चि.त्र्यं. खानोलकर (रात्र काळी घागर काळी) भालचंद्र नेमाडे (कोसला-१९६३) ना.स.इनामदार (झेप) जयवंत दळवी (झेप) व्यंकटेश माडगूळकर (वावटळ) हमीद हलवाई (इंधन) र.वा.दिघे (कार्तिकी) चि.त्र्यं.खानोलकर (कोंडूरा) श्री.ना.पेंडसे (लव्हाळी) वि.स. खांडेकर (अमृतवेल) शिवाजी सावंत (मृत्युंजय) मृणालिनी देसाई (पुत्र मानवाचा) जयवंत दळवी (महानंदा) मधू मंगेश कर्णिक (माहिमची खाडी) लक्ष्मीकांत तांबोळी (दूर गेलेले घर) बापुराव बागूल (सूड) पद्माकर गोवईकर (मुंगी उडाली आकाशी) आणि इतर कादंब-या प्रकाशित झाल्या.

१९६० मधील आचार्य विनोबांची देवदासी मुक्ती चळवळ, स्त्रियांची अपार कष्टमयता, कुष्ठरोग, व्यसनाधिनता, १९६२ मधील भारत चीन संघर्षाची नांदी, वर्गीय स्तर, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, १९६०-६२ साली खेडयातील मुलांसाठी असलेले कॉलेजचे जीवन दर्शन, झोपडपट्टी वासियांचे प्रश्न, कुळकायदा व जमिनदार, खेडयातील राजकारणाचा सत्तासंघर्ष, हिंदू-मुस्लीम मनामनात असलेला जातीय ताणतणाव, १९५६ मधील धर्मांतर, आंतराष्ट्रीय समुहाचा परिणाम, साता-यातील प्रतिसरकार आंदोलन, स्त्रि शिक्षण, अश्या विविध सामाजिक परिस्थितीचा वेध या दशकातील कादंब-यांनी घेतला आहे.

१९७१ ते १९८० या कालखंडातील कादंब-यांमध्ये राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, कौटुंबिक घटनांची स्थित्यंतर प्रकट होताना दिसतात. १९७० च्या दशकात खेडयांना शहरीकरणाचे वेध लागले. शहरात जाऊन नोकरी करणारी मुले व त्यांची खेडयाकडेच राहणारी बाकी नातेसंबंधातील मंडळी, आई-वडील यांचे संबंध तुटक होऊ लागले. भावनिक संबंध आणि संवेदनांना गुंगी येऊ लागली होती. कृषिक्षेत्रात यांत्रिकीरणाचा प्रारंभ झाला होता. राजकीय व्यक्तींची मानसिकता बदलू लागली होती. बांगलादेशाची निर्मिती, १९७२ चा दुष्काळ, शिक्षणक्षेत्राची अवहेलना, बाबांची भोंदूगिरी, अश्या अनेक घटनांचे सादपडसाद समाजमनावर आंक्रदत होते. या बदलांनी कादंब-यांमधून त्या स्थितीगतीचे चित्रण केल्याचे दिसते. या कालखंडात सुधा साठे (ऊन येईना माहेरा) मृणालिनी जोशी (मुक्ताई) दिलीप चित्रे (त्यांची व्याली अशी पोरे) प्रभाकर पेंढारकर (अरे संसार संसार) आनंद यादव (गोतावळा) ज्योत्स्ना देवधर (कुवैरणी) रा.र.बोराडे (पाचोळा) गंगाधर गाडगीळ (दुर्दम्य) ह.मो. मराठे (निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी) श्री.ना.पेंडसे (ऑक्टोपस) केशव मेश्राम (हकिमत आणि जटायू) अरुण साधू (मुंबई दिनांक) ना.धो.महानोर (गांधारी) दि.बा.मोकाशी (आनंदओवरी) गौरी देशपांडे (कारावासातील पत्रे) किरण नगरकर (सात सकं त्रेच्याळीस) कमल देसाई (काळा सुर्य) वसंत आबाजी डहाके (अधोलोक) अनिल बर्वे (थॅक्यू मिस्टर ग्लाड) भाऊ पाध्ये (राडा) भालचंद्र नेमाडे (बिडार) महादेव मोरे (प्रवाह) अरुण साधू (सिंहासन) भालचंद्र नेमाडे (जरीला) सुभाष सावरकर (व्हायरस) सुभाष भेंडे (अंधारवाटा) बाबा भांड (जरंगा) आनंद यादव (माऊली) विश्वास पाटील (आंबी) आनंद यादव (नटरंग) आनंद पाटील (कागूद आणि सावली) गौरी देशपांडे (एकेक पान गळावया) या लक्ष्यवेधी कादंब-यांचा उल्लेख करावा लागेल.

मराठी कादंबरीत सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक शैक्षणिक अश्या सर्वच घटना घडामोडीमुळे होणा-या सामाजिक उलथापालथीचे प्रतिबिंब कमी अधिक प्रमाणात आढळून येते. १९८० साली देहू येथे झालेल्या संत तुकाराम महोत्सवातून गो. नी.दांडेकरांची “तुका आकाशा एवढा” ही कादंबरी वाचकांपुढे आली तर १९६२ च्या चीन युद्धात रस्त्याअभावी भारताला पत्करावी लागलेली हार “रारंगढांग” या कादंबरीतून व्यक्त झाली. १९७५ सालातील आणीबाणीतील पडसाद १९८२ मध्ये रंगनाथ पठारे यांच्या “दिवे गेलेले दिवस” या कादंबरीतून उमटले. आंतराष्ट्रीय पातळीवर वानरावर झालेले संशोधन (व्यंकटेश माडगूळकर-सत्तांतर) १९८० साली अरब राष्ट्रात झालेली परराष्ट्र मंत्र्यांची परिषद १९८३ मध्ये (विकास सारंग - एन्कोच्या राज्यात) तर १९८३ साली महाराष्ट्र शासनाने फक्त तीन अपत्ये असणा-यांना सोई सुविधा देण्यासंबंधीचे धोरण ‘हे ईश्वरराव हे पुरुषोत्तमराव’, या कादंबरीत उमटले आहे. नासाचा परग्रहारील मनुष्य वस्तीचा शोध जयंत नारळीकरांच्या ‘प्रेषित’ मध्ये डोकावतो तर विद्यापीठाच्या परीक्षेतून कॉपीप्रकार नाहीसे करण्याचे धोरण व त्याचा फटका विजय बर्वेच्या “सकाळ” या कादंबरीतून प्रतिबिंबित होतो. १९६० पासून सुरू झालेली ग्रामीण चळवळ दादागिरी करणा-यांच्या हातात कशी गेली यांची वस्तुस्थिती रंगनाथ पठारे यांच्या “रथ” मधून व्यक्त होते.

१९८० ते १९८४ या चार वर्षांत मराठवाडयातील विवाहित स्त्रियांच्या आत्महत्येचा आकडा दहा हजारावर पोचला यांची कारणमीमांसा करणारी गणेश आपटे यांची “गणगोत” ही कादंबरी १९८४ साली प्रकाशित झाली. देवदासींना वगळून १९७५ साली आंतराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने स्त्रियांच्या समस्यांचा विचार पुढे आला. बळवंत कांबळे यांच्या “नापत” कादंबरीतून हा विचार व्यक्त झाला. १९७५ सालातील बीड जिल्हयातील गेवराई तालुक्यातील निपानी गावाची दलित झोपडपट्टी सवर्णांनी जाळली. व त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला या घटनेचे प्रतिबिंब नागनाथ कोतापल्ले यांच्या ‘उलट चालिला प्रवाहो’ या कादंबरीत पाहवयास मिळते. मुंबईतील चेंबुरची झोपडपट्टी उठवण्यासाठी प्रस्थापितांनी केलेले प्रयत्न (ह.मो.मराठे - प्रास्ताविक) सहकार क्षेत्राचा समग्र वेध (सहकार सम्राट) राजकारणी लोकांची स्वार्थी प्रवृत्ती व क्रुरता (गांधारी) या कादंब-याची बलस्थाने आहेत. देवदासी स्त्रियांवर लौंगिक सक्ती करता येणार नाही असा कायदा होऊनही या स्त्रिया गावदास्यातून मुक्त झाल्या नाहीत. या घटनेचे प्रत्यंतर राजन गवस यांच्या “चौडंक” या कादंबरीत पाहवयास मिळते. बाबाराव मुसळे यांनी त्यांच्या ‘हाल्याहाल्या दूध दे’ या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनाची व्यथा तीव्रतणे अधोरेखित केली. आधुनिक युग सुरू झाले असले. तरी अद्याप ग्रामीण समाज बदलला नसल्याचे रा.र.बोराडे. यांच्या ‘सावट’ या कादंबरीत व्यक्त झाले आहे. तर स्वातंत्र्योत्तर काळातील चाळीस वर्षांत ग्रामीण जीवनाची जडण घडण कशी झाली आहे. हे पुरुषोत्तम बोरकरांनी ‘मेड इन इंडिया’ या कादंबरीत मांडले आहे.

सामाजिक स्थित्यंतरे आणि मराठी कादंबरी

राजन गवस यांच्या 'भंडारभोग' या कादंबरीतून देवदासीच्या पुर्णवसनाचे प्रश्न अधोरेखित होतात. १९८५ सालापासून स्त्रीमुक्ती आंदोलनाने गती घेतली. त्यामुळे स्त्रियांना राजकारणात तीस टक्के आरक्षण देण्याचा ठराव झाला. काही अंशी स्त्रियांनी राजकारणात भागही घेतला. परंतु या स्त्रियांची हेळसांड व पुरुषी प्रवृत्तीचे प्रत्यंतर रा.र.बोराडे यांची 'आमदार सौभाग्यवती' ही कादंबरी देऊन जाते. संपूर्ण पृथ्वी जलमय होण्याची अफवा (रेखा बैजल अग्नीपुष्प, दुष्काळाचे थैमान व सक्तीची कर्जवसुली) (वासुदेव मुलाटे-विषवृक्षच्या मुळ्या) लैंगिक स्वैराचार (दुस्तर हा घाट) या घटनांसोबतच १९६० साली. शरद जोशींच्या नेतृत्वात शेतक-यांनी छेडलेल्या कांदा आंदोलनाचा वेध विश्वास पाटलांच्या 'पांगिरा' या १९६० साली प्रकाशित झालेल्या कादंबरीने घेतला आहे. काही कादंब-यात आजूबाजूच्या घटनांचे पडसाद स्पष्ट नसले तरी अस्पष्ट स्वरूपात सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, कौटुंबिक जीवनातील बदल आणि घटनांचे प्रतिबिंब कादंबरीकारांनी आपल्या कादंब-यातून रेखाटले आहे. सुरेश व्हादशीवर यांनी 'हाकूमी' या कादंबरीतून चंद्रपूर, गडचिरोली या भागातील नक्षलवादी चळवळीची माहिती व आदिवासींचे जीवन यावर प्रकाश टाकला आहे.

१९६० पासून जागतिकीकरण आणि संगणक युगाने जोर धरला. प्रसार माध्यमांची गती माणसाच्या बुद्धिच्या बाहेर गेली. खेडयापाडयापर्यंत दूरदर्शन संच गेले. आणि दिल्ली ते गल्लीपर्यंत धडणा-या सर्वच लहानमोठया घटना सर्वांना माहित होऊ लागल्या. जगाशी संपर्क सुकर झाला. प्रगतीचा वेग अफाट वेगाने धावू लागला. एकीकडे अफाट संपन्नता तर दुरारीकडे दारिद्र्याने गाजलेली विपन्नावस्था यामुळे ग्रामिण जिवन मूळातच ढवळून निघाले. येणारे नवे जग जुन्याला गाडून टाकीत, उध्वस्त करीत येत होते. या संक्रमणामुळे तळापासून हादरलेले ग्रामीण भावविश्व, त्यांचा ताण, झालेली उलथा-पालथ नव्यदोतरी कादंब-यामधून व्यक्त होऊ लागली.

१९६० साली अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीने महाराष्ट्रातील बुवाबाजी विरुद्ध आवाज अुठवला. उत्तम बंडू तूपे, यांच्या 'खुळी' या कादंबरीने या चळवळीचा वेध घेतला. १९६१ साली भारतीय राजकारणात ब-याच मोठया प्रमाणात दलित नेते राजकारणात यशस्वी झाले परंतु दलित समाज मात्र वंचितच राहयला. या परिस्थितीने दलित नेत्यांना डॉ.बाबासाहेबांचे व रमाईचे स्मरण व्हावे यासाठी यशवंत मनोहरांची 'रमाई' कादंबरी घटनांचा वेध घेते. विश्वास पाटलांच्या 'झाडाझडती' या कादंबरीतून धरणग्रस्तांचे प्रश्न त्यांच्या पुर्णवसनाची समस्या, राजकीय पुढारी, अधिकारी यांच्या एकुण वर्तनाचा मागोवा घेते. विलास मनोहरांच्या 'नक्षलवाद्यांचा जन्म' या कादंबरीतून नक्षलवादी चळवळीचे प्रतिबिंब उमटते. पुरुष आणि स्त्रियांप्रमाणे तृतीयपंथीयांनाही जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. ही बाब भारत सरकारने मान्य केल्यानंतर या घटनेचे चित्रण 'शिरवंडी' कादंबरीतून पुढे येते.

१९६१ मध्ये राजीव गांधी यांची हत्या झाली या घटनेचे पडसाद संजय सोनवणी यांच्या 'मृत्यूरेखा' या कादंबरीत आढळतात. जोगतीणी, मुरळी यांचे पुर्नवसन (बळवंत कांबळे-जोगण्याचे दिवस), अतिरेकी, गुंड यांच्याशी असलेले सिनेकलावतांचे संबंध (चंद्रकांत काकोडकर-चौकटची राणी) यासह भारतीय राजकारण, समाजकारण व अर्थकारण उत्तरोत्तर भ्रष्टाचार आणि स्वार्थाच्या मार्गाने चालली असून आदर्शाची पायमल्ली करीत नितिमुल्याची लक्त्तरे कशी वेशीवर टांगल्या जात आहेत. याचे चित्रण रंगनाथ पठारे यांनी 'ताम्रपट' या कादंबरीत केले आहे. बाबरी मस्जिद उध्वस्त झाल्यानंतर बांगला देशातील मुसलमानांनी येथील हिंदूंचा जो अनन्वित छळ केला. त्याचे चित्र १९६४ मध्ये तस्लीमा नसरीन यांच्या 'लज्जा' या कादंबरीत पाहावयास मिळते. उसतोड कामगारांची हत्या आणि आत्महत्या शेषराव मोहित्यांच्या 'अंस जगणं तोलाचं' या कादंबरीत डोकावतात.

शिक्षणसंस्थामधून संस्थाचालक शिक्षक प्राध्यापकांचा कसा छळ करतात याचे चित्रण 'दुःखाचे श्वापद' 'कोंडणातील जीण' आणि 'कुरुक्षेत्र' या कादंबरीतून अधोरेखित होते. बाबुराव गायकवाड यांची 'आगं' ही कादंबरी मराठा विद्यापीठ नामांतरासाठी उद्भवलेल्या दंगली आणि जाळपोळी यांचा वेध घेते. 'पहाट' या कादंबरीने महिला सक्षमीकरण आणि सबलीकरणाचे चित्र रेखाटले आहे. माधव कोंडविलकरांनी शेतक-यांच्या आत्महत्येचे सत्र 'डावं' या कादंबरीतून दृग्गोचर केले आहे. संगणकातील व्हायरस 'व्हायरस' या कादंबरीतून पुढे आला आहे.

१९६१ ते १९६७ या काळातील अतिरेक्यांची अतिरेकी कृत्ये (सडेकर-सैनिक) दलीत नेत्यांचे विभाजन (पूर्वसंध्या) ब्राऊन शुगरचे वाढते प्रमाण (कामेरु) या घटनांनीही कादंबरीला विषय दिले. स्वातंत्र्यापुर्व काळापासून २००० पर्यंतचा मराठी कादंबरीचा कालपट तपासून पाहताना समाजातील बारीक सारीक घटना, देशातील, परराष्ट्रातील व राज्यातील सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक स्थित्यंतरे त्या त्या काळातील कादंबरीलेखकांना आशयसुत्रे पुरविण्याचे कार्य करीत असते. त्या घटना घडामोडी तपशिल कधी विस्ताररूपाने तर कधी घटना-प्रसंगातून तर कधी व्यक्तीरेखांच्या मानसिक आंदोलनातून उजागर होत असतात.

साहित्य अकादमीने १९६० नंतर पुरस्कृत केलेल्या विश्वास पाटील यांची 'झाडाझडती' रंगनाथ पठारे यांची 'ताम्रपट', नामदेव कांबळे यांची 'राधववेळ', राजनगवस यांची 'तणकट' आणि सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' या कादंब-या सामाजिक स्थित्यंतराचा अचूक वेध घेऊन सामाजिक दस्तऐवज म्हणून आपले स्थान घट्ट करतात.

विश्वास पाटील यांची कादंबरी धरणाखाली दबलेल्या माणसांची व्यथा व्यक्त करते. विकासाचे स्वप्न दाखवित शासन-प्रशासन आणि स्वार्थी राजकारणी ग्रामीणांचे, त्यांच्या कृषी व्यवस्थेचे कसे शोषण करते यांचा एक समग्र पट आपल्यासमोर उभा करते. 'ताम्रपट' या कादंबरीतून रंगनाथ पठारे १९४२ ते १९७६ या कालखंडातील संपूर्ण महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनाचे विश्लेषण करून सत्तास्पर्धा, सहकारी संस्था, शिक्षणसंस्था, दलितांचे व सर्वसामान्यांचे प्रश्न, जातीयता, सरळ आणि तिरप्या मानसांची मानसिक आंदोलने व्यापून काढते. गावात राहून पोटाची भूक भागविण्यासाठी मांग समाजाचा

सामाजिक स्थित्यंतरे आणि मराठी कादंबरी

चाललेला संघर्ष, शिक्षणाने आलेले फुले-आंबेडकरी विचार प्रणालीचे भान आणि त्यामुळे निर्माण झालेले विविध सामाजिक प्रश्न नामदेव कांबळे यांची 'राधववेळ' ही कादंबरी उजागर करते.

गेल्या दोनतीन दशकातील समाजकारण आणि राजकारण यातील दिशाहीनता आणि मूल्यभ्रष्टता याचे विदारक चित्रण राजन गवस यांच्या 'तणकट' कादंबरीत येते. विविध जातीतील नवशिक्षित तरुणांना हतबल करून टाकणारे समकालीन वास्तव यात टिपल्या गेले आहे. ज्वलत समस्या, आदर्शाचे विडंबन, मूल्यांचा -हास आणि चळवळीच्या फोफावण्यातून जाणवणारी उपक्रमशिलतेची निरर्थकता यांचे सावट मानवी संबंधातील मौलिकता कशी ग्रासून टाकते यांचे प्रत्यंतर ही कादंबरी देते.

सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीला २००४ चा साहित्य आकदमीचा पुरस्कार प्राप्त झाला. जागतिकीकरणाचे परिणाम अधोरेखित करत एकूणच ग्रामीण कृषी व्यवस्था कशी उन्मळून पडते आहे. याचे चित्रण या कादंबरीत आहे. जागतिकीरणामुळे खेड्यापाड्यातील कृषीसमाजव्यवस्थेचे स्थित्यंतर आणि त्याचा होत असलेला परिणाम 'बारोमास' रेखाटते.

२००० नंतर आलेल्या कादंब-यामधूनही समकालीन सामाजिक स्थित्यंतरे अधोरेखित होताना जाणवतात. यंत्रयुग, संगणक युग, सांस्कृतिक आक्रमणे, श्रीमंत गरीब यातील मानसिक व्द्वे, बेकारी, सुखलोलूपता, चंगळवाद, स्पर्धा, तिरस्कार, हरवलेले माणूसपण, शेती व्यवसायातील आधुनिकीकरण, खेड्यांचे भकासपण, महासत्तेची स्वप्ने यांनी कादंबरीची व्यापकता अधिक समृद्ध केली आहे.

एड्स या महाभयंकर रोगावरील राजन खान यांची 'थेंब थेंब मृत्यू' शेतक-यांच्या आत्महत्येवरील शेषराव मोहीते यांची 'धूळपेरणी' वर्तमान राजकारणाचा वेध घेणारी सुरेश द्वादशीवार यांची 'वर्तमान' २००५ साली त्सुनामी लाटांनी किनारपट्टीला नेस्तनाबूत केल्यानंतरचे चित्रण करणारी प्रभाकर पेंढारकरांची चक्रीवादळ, किल्लारी परिसरातील भुकंपाचे दर्शन घडविणारी बाबा कदम यांची 'दुभंग' पारधी समाजाच्या लढ्याचे चित्रण करणारी गिरीश प्रमुणे यांची 'पारधी' तर केळी उत्पादकांची व्यथा मांडणारी अशोक कौतिक कोळी यांची 'पाडा' या कादंब-या नवे प्रश्न घेऊन लिहल्या जात आहे.

एकूणच कादंबरी वाङ्मयाने सामाजिक स्थित्यंतराचा वेध घेत नवी आशयसुत्रे निर्माण करीत सर्व स्तरातील विविध घटना घडामोडींचा परामर्श कादंबरी वाङ्मयात अधिक समर्थपणे मांडल्या गेल्या असून एक सामाजिक दस्तऐवज म्हणून विचार करायला लावणारा आहे.